

האם מותר לאדם להתפלל בנוסח שונה מנוסח אבותיו?

הקדמה

האם מותר לשנות מנוסח שתיקנו חז"ל?

דברי הירושלמי

דין "אל תטוש תורת אמך"

דברי האר"י על אודות י"ב השערים

דברי האבודרהם והבית יוסף

מדרש על חשיבות האחדות בעם ישראל

להלכה

הקדמה

זכינו לשוב לארץ חמדת אבות, לאחר אלפיים שנות גלות בהן היינו כ"שה פזורה". שיבה זו עוררה את הפוסקים לעמוד על שאלות שהתחדשו עם השיבה לארץ, וביניהן מהו תוקף החיוב לשמור בארץ ישראל על מנהגי העדות שנהגו בגלות. שאלה זו מתעוררת במיוחד בקהילות אשר זוכות ליישם את דברי חז"ל במשנה שלא היו ימים טובים כיום הכיפורים וכחמישה עשר באב, ופירשו בגמ' (תענית ל, ב) שחמישה עשר באב הוא יום "שהותרו השבטים לבוא זה בזה".

עניין נוסף שהתחדש הוא התהליך הנפלא של שיבת תועים ובני תועים לצור מחצבתם. בניגוד לימים עברו בהם אדם ששב בתשובה, חוזר באופן טבעי לקהילה אליה הוא ואבותיו השתייכו, כיום רבים מנותקי זהות עדתית. משום כך נשאלת השאלה פעמים רבות איזה מנהג עליהם לקבל על עצמם.

מבחינה קהילתית, שאלות אלו באות לידי ביטוי בעיקר בנושא תפילה, כיוון שהקהילה נבנית סביב בית הכנסת, וביישובים ובשכונות רבים על הציבור להחליט אם להקים בית כנסת אחד שמאגד את כל בני הקהילה או כמה בתי כנסת. פועל יוצא של הקמת בתי כנסת שונים, הוא יצירת חיץ מסוים בין העדות השונות בקהילה ופילוגה למעשה מבחינות רבות. במסגרת מאמר זה נדון רק בהקשר של נוסחי התפילה¹.

1 נציין שבשאלה זו עסקו רבים מפוסקי דורנו. ראו: יביע אומר ו חאו"ח סי' י; יחוה דעת ג, ו; אגרות משה אורח חיים ב כג, קד; שם אורח חיים ד לג-לד; ישכיל עבדי ד חאו"ח ג-ד; עשה לך רב ד, טו; שם ה, כ; שם ח, כ; יחל ישראל יז; הליכות שלמה ה, כב-כג; תפילה כהלכתה ד א-טז; פסקי תשובות או"ח סי' סח; הרב צבי אילני, 'שינוי מנהג אבות ומנהג המקום בנוסח התפילה

האם מותר לשנות מנוסח שתיקנו חז"ל?

בגמ' במסכת ברכות (לג, א) אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: "אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות". המאירי (שם) פירש שאנשי כנסת הגדולה תיקנו את "מטבע הברכות וסדורן". מבואר מכאן שאנשי כנסת הגדולה תיקנו נוסח לברכות השונות.

כך כתב כבר הרמב"ם בפירושו המשנה (מנחות פ"ד מ"א):

דיני הציצית והתפלין והמזוזות וסדר עשייתן והברכות הראויות להן... המשנה לא קבעה למצות אלו דברים מיוחדים הכוללים את כל משפטיהם כדי שנפרשם. וטעם הדבר, לדעתי, פרסומן בזמן חבור המשנה, ושהם היו דברים מפורסמים רגילים אצל ההמונים והיחידים, לא נעלם ענינם מאף אחד... כשם שלא קבע סדר התפלה כלומר נוסחה... מחמת פרסומו של דבר, לפי שלא חיבר סדור אלא חיבר ספר דינים.

מבואר מדבריו שחז"ל קבעו נוסח תפילה, וסיבת אי כתיבתו עלי ספר נעוצה בכך שנוסח זה היה ידוע לכל. מדבריו בהל' ברכות (א, ה-ו) מבואר שנוסח זה מחייב ואסור לשנות ממנו:

ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תקנום, ואין ראוי לשנותם ולא להוסיף על אחת מהם ולא לגרוע ממנה, וכל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה. וכל הברכות כולן נאמרין בכל לשון והוא שיאמר כעין שתקנו חכמים, ואם שינה את המטבע הואיל והזכיר אזכרה ומלכות וענין הברכה אפילו בלשון חול יצא.

הקשו המפרשים על דברי הרמב"ם מדבריו במקום אחר (הל' ק"ש פ"א ה"ז) אשר משמע מדבריו שם שהמשנה מהנוסח לא יוצא ידי חובה:

כל הברכות הערוכות בפי כל ישראל, עזרא הסופר ובית דינו תקנום, ואין אדם רשאי לפחות מהם ולא להוסיף עליהם. מקום שהתקינו לחתום בברוך אינו רשאי שלא לחתום, ומקום שהתקינו שלא לחתום אינו רשאי לחתום, מקום שהתקינו שלא לפתוח בברוך אינו רשאי לפתוח, מקום שהתקינו לפתוח אינו רשאי שלא לפתוח. **כללו של דבר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות הרי זה טועה, וחוזר ומברך כמטבע.**

ובמבטאה, מנחת אהרן תשמ"א, עמ' 263 ואילך; הרב יאיר דרייפוס, 'קביעת נוסח תפילה למניין חדש', תחומין ח עמ' 388 ואילך; הרב יעקב אריאל, 'לאחדותה של הקהילה בנוסח התפילה' (תגובה לר"י דרייפוס), תחומין ט עמ' 196 ואילך. אנו השתדלנו לברר את הדברים בשורשם, ואיננו אומרים קבלו דעתנו.

הכסף משנה (שם) כתב לחלק בין שני מקרים. אם בירך בנוסח שתיקנו חכמים אלא שהוסיף מילים או גרע מילים - יצא ידי חובה (אם לא שינה את עניין הברכה) אך אין ראוי לעשות כן לכתחילה. ואם שינה את "מבנה" הברכה, כלומר פתח בברוך היכן שאין לפתוח בברוך או להיפך, או שחתם בברוך במקום שאין לחתום בברוך או להיפך - לא יצא ידי חובה.

מנגד, הרשב"א (ברכות יא, א ד"ה ונ"ל) תלה את אי כתיבת סידור על ידי חז"ל בכך שאין נוסח התפילות מחייב, למעט היכן שחז"ל כתבו כן בפירוש:

ונ"ל דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה, כלומר לרבות ולמעט במילותיה, דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה, וזה לא מצינו בשום מקום, ולא אמרו אלא המלות שיש הקפדה בהן לבד... אבל בשאר נוסח הברכות לא נתנו בהן חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות לא פחות ולא יותר.

נמצא אם כן, לדעת הרמב"ם נוסח כל הברכות מחייב ואין לשנות, להוסיף או לגרוע ממנו. מנגד, דעת הרשב"א שמותר לקצר או להאריך בנוסח הברכה, למעט במילים שחז"ל הקפידו על כך במפורש². דעת ביניים היא דעת הריטב"א (הלכות ברכות פ"ו הי"ד), אשר כתב שמותר לשנות את נוסח הברכה ממה שתיקנו חז"ל, ובלבד שלא יעשה כן בקביעות:

נוסח שום (=כל) ברכה מדבריהם הוא, וכל שלא אמרו אין קפידא בשינוי תיבה, אם שינה בתיבות או הוסיף אין להקפיד, ובלבד שלא יעשה כן לכתחילה דרך קבע³, שאם לא היה יוצא היה להם לחכמים לכתוב נוסח הברכות ולתת חשבון לתיבות.

למעשה, השולחן ערוך לא הביא מחלוקת זו בספרו⁴. המ"ב (סי' סח ס"ק א) הביא

2 מדברי הגאונים וממנהגם נראה שסברו כדעת הרשב"א. ראו: גנזי קדם ח"ג עמ' 5; שה; אשכול (מהד' אלבק; ליקוטים מהל' תפילה לט א-ב) הובא גם באוצר הגאונים (ברכות, חלק התשובות סי' קפד); גנזי קדם שם עמ' מג; נספח לסידור רס"ג עמ' שעז.

3 הריטב"א לא ביאר מדוע אין לנהוג כן לכתחילה דרך קבע. אם נוסח רבותינו עדיף על נוסח היוצא מלב המתפלל, היה עליו לאסור לעשות כן אף בדרך ארעי. ואם נוסח תפילה היוצאת מן הלב של המתפלל עדיפה על פני נוסח תפילה שתיקנו לנו אנשי כנסת הגדולה, היה להתיר לנהוג כן אף דרך קבע. ויש ליישב ואכמ"ל.

4 בספר ברכת ה' (ח"א עמ' קיז) כתב כי דעת השולחן כהרמב"ם, שהרי פסק (סי' סח סע' א) שנכון להימנע מאמירת פיוטים משום הפסק. ע"ש. אולם לכאורה יש לדחות ראייתו, שהרי הרשב"א

המחלוקת ולא הכריע בה. להלכה נראה כי לכתחילה יש לנהוג כדברי הרמב"ם, שהרי הריטב"א בעצמו (שם פ"ו ה"ז) כתב כי "טעם גדול יש לאומרם בלשונם". וכן כתב הרא"ש (שו"ת כלל ד סימן כא). ועוד, כיוון שלדעת הרמב"ם אסור לשנות ולדעת הרשב"א רק מותר לשנות - ודאי שיש להעדיף לנהוג כדברי הרמב"ם.

דברי הירושלמי

כתוב בירושלמי (עירובין פ"ג סוף ה"ט):

ר' בא ר' חייה בשם ר' יוחנן "בני אמי נחרו בי" (שיר השירים א, ו). מי גרם לי להיות נוטרה את הכרמים על שם כרמי שלי לא נטרתי. מי גרם לי להיות משמרת שני ימים בסוריא על שלא שמרתי יום אחד בארץ. סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שנים ואיני מקבלת שכר אלא על אחת. מי גרם לי להפריש שתי חלות בסוריא על שלא הפרשתי חלה אחת בארץ. סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שתים ואיני מקבלת שכר אלא על אחת. ר' יוחנן קרי עליהון (יחזקאל כ, כה) וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים... ר' יוסי מישלח כתיב להון [=שלח להודיע לבני בבל] אף על פי שכתבו לכם סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש.

"קרבת העדה" פירש בסוגיה זו שני פירושים:

לעשות שני ימים טובים בכל פעם, כי יש לחוש שמא יחזור הדבר לקלקולו. לישנא אחרינא הכי פירושו: אף על פי שכתבו לכם סדר תפלת המועדים אל תשנו ממנהג התפלות שהנהיגו אבותיכם.

מהקשר הסוגיה נראה עיקר כפירושו הראשון, שהרי המשנה והתלמוד הירושלמי שעליה עוסקים בדיני י"ט שני של גלויות. כמו כן, לשון זו נאמרה גם בבבלי במסכת ביצה (ד, ב) בהקשר זה:

והשתא דידיעין בקביעה דירחא מאי טעמא עבדינן תרי יומי? - משום דשלחו מתם: הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם, זמנין דגזרו שמדא ואתי לאקלקולי. אם כן, מוכיחים הדברים שזו גם כוונת הירושלמי, ולא בהקשר של נוסח תפילה, שלא הוזכר כלל בסוגיה. יתר על כן, בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א; תענית פ"א ה"ו) מוזכר שנית מטבע לשון זה:

(ברכות יא ע"א) התיר לכתחילה לשנות מן הנוסח שתיקנו חכמים, ואעפ"כ כתב בתשובה (ח"א סי' תסט) שלכתחילה אין לומר פיוטים באמצע הברכות. הרי שאין לתלות את שני הנושאים זה בזה.

5 בדפוס ונציה: שכתבנו.

א"ר חנינא כל הדברים מנהג. אעין דשיטין הוו במגדל צבעייה, אתון ושאלון לר' חנינא חבריהון דרבנן: מהו מיעבד בהן עבודה? אמר להן: מכיון שנהגו בהן אבותיכם באיסור, אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש⁶.

גם כאן משמע שהאיסור לשנות ממנהג האבות עוסק באיסור והיתר. מדברי העיטור (שער ב דף מ טור ד) על אודות הלכות טריפה, משמע שכך הבין את דברי הירושלמי בעירובין:

אבל אבותינו ואבות אבותינו עשו סייג לתורה והחמירו בדבר, ואין לשנות המנהג. ירושלמי, אעפ"י שכתבתי לכם סדר מועדות אל תשנו ממנהג אבותיכם.

אמנם גם לפירושו השני של קרבן העדה, אשר קושר את איסור השינוי ממנהג האבות עם נוסח תפילה, יש בית אב בדברי הראשונים. כתב רי"ף גיאת בהלכותיו (מכון חתם סופר; עמ' פז):

ואמר רבינו האי: ואשר כתבתם כי מנהגכם לומר סדר עבודה ביה"כ בשחרית ובמוסף, וכי מצאתם למר רב עמרם שאמר שאין סדר עבודה אלא במוסף... דע כי העיקר מה שאמר מר רב עמרם... אבל בבגדד מתוך שחביב עליהם דבר זה היו אומרים גם בשחרית, ומר רב האי גאון בן מר רב דוד שהיה דיין בבגדד שנים רבים קודם לגאונותו לא היה יכול להסיעם ממנהגם... לגלג עמהם לעשות מנהגם. והגאונים ששכנו אחריו בבגדד גם הם שתקו מזאת. **אף אתם אל תשנו ממנהג אבותיכם.**

ברור שנדון רב האי גאון ורי"ף גיאת על אודות אמירת 'סדר עבודה' בשחרית אינו שאלה של איסור והיתר, ואעפ"כ כתב שאין לשנות ממנהג האבות.

גם האו"ז (ח"ב סימן קמ) כאשר דן במחלוקת הראשונים אם לומר פסוקי מוסף של ראש חודש בתפילת מוסף של ראש השנה, הזכיר את דברי הירושלמי הנ"ל.

אמנם, יד הדוחה נטויה לומר שהראשונים הביאו את דברי הירושלמי רק כסמך וכסייעתא לדעתם בסוגיה, ולא שזהו פירוש דברי הירושלמי.

והנה, בהגהות מיימוניות (סדר תפילות נוסח הברכות האמצעיות אות ה) הביא

6 נדון הירושלמי הינו בעצי שיטים ממקום הקרוי "מגדל צבעייה", שידעו שיעקב אבינו קצץ משם עצים לצורך המשכן. נהגו בעצים אלו קדושה, משום קדושת הארון, שהרי אברהם אבינו מלכתחילה נטעם לצורך המשכן. וכעת שאלו אם מותר להשתמש בעצים אלו. האם יש לאסור משום שנהגו בהם איסור, או שמא יש להתיר משום שאין לך דבר שנעשתה מצוותו ומועלין בו (קרבן העדה). ועיין משך חכמה (שמות ל"ה כ"ב). והמאירי בספרו מגן אבות (ענין כ ד"ה וכן בירושלמי) פירש באופן אחר. ע"ש.

בקצרה את דברי האו"ז הנ"ל, ופירש את דברי הירושלמי עצמו שעוסק בנוסחי תפילה:
 בירושלמי שלח להו רב יסא אף על פי ששלחנו לכם סדר המועדות, **פירוש בתפלות**, אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש.

והמג"א (פתיחה לסי' סח) הביא את דברי הירושלמי, ואסר בצורה נחרצת כל שינוי ממנהג המקום בנוסח התפילה:

המנהגים שנהגו בשרשי התפלה אין לשנות ממנהג מקומו... וז"ל הגמרא ירושלמי אף על פי ששלחנו לכם סדר התפלות⁷ אל תשנו ממנהג אבותיכם.

יוצא אם כן, שלפי דברי ההג"מ והמג"א יהיה אסור לשנות מנוסח לנוסח. אך מכל הפוסקים אשר פסקו שיותר לשנות מנוסח הספרדים לנוסח האשכנזים או להיפך, ורבים נהגו כן בעצמם, מוכח שסוברים שאין איסור בדבר, וידוע שאדמו"רי החסידים (ולא רק הם) שינו את נוסח התפילה, וכי כולם לא ידעו מן האיסור? וכן כתב בשו"ת מהרש"ג (ח"ב סי' סז):

הנה ידוע שקודם מאתיים שנה כל קהלות אשכנז התפללו בנוסח אשכנז הישן, ומאז ועד עתה כמה מאות קהלות שינו מנהגם ומתפללים בנוסח האר"י ז"ל, ופוק חזי מאי עמא דבר, דחזינן דנהוג עלמא לשנות לנוסח ספרד, ומוכח דליכא בהכי שום איסור.

ויעויין בשו"ת יביע אומר (ח"ו חאו"ח סי"י אות ז) אשר ליקט רבים מן הפוסקים שהקלו כן. וכן לכאורה פסק גם הגר"ע יוסף בעצמו⁸.

דין "אל תטוש תורת אמך"

בשו"ת שואל ומשיב (תליתאה חלק א סימן רמז) נשאל "בדבר חילופי הנוסחאות שנוהגים כמו הספרדים והוא אשכנזי". השואל ומשיב החמיר שאין לשנות מנוסח התפילה משום "אל תטוש תורת אמך". וכן מובא בשם הגרש"ז אויערבך (הליכות שלמה ה, כב) שהקובע מקום תפילתו בבית כנסת שבו הנוסח שונה מנוסח אבותיו, אינו רשאי לשנות נוסח תפילתו משום "אל תטוש"⁹.

7 לא מצאנו נוסח שכתוב בו בפירוש "סדר תפילות", ונראה שהמג"א לא דק בזה, וכתב כן כביאור ללשון הירושלמי "סדר מועדות". וצ"ע.

8 בכך שהתיר לאשכנזי להתפלל בנוסח הספרדים מוכח שלא חש לפירושו השני של קרבן העדה והמגן אברהם.

9 ומה שכתבו בהמשך בשמו: "ומכל מקום את בני יחנך להתפלל כנוסח בית הכנסת שהוא מתפלל בו" אינו מובן לענ"ד, דמאי שנא. ועוד, שהרי כתבו (שם הערה לז) בשם תשובת כתב ידו: "ואף בעל תשובה שאביו לא חינכו כלל לשמירת תו"מ, מסתבר שצריך לכתחילה לנהוג כמנהג בית אבותיו (כי הרי חייב אדם גם בכבודו של אבי אביו, ועוד דמנהג אבות הוא כעין קבלה לדורות)".

והנה, דין "אל תטוש" נלמד מן הגמ' בפסחים (ג, ב):

בני ביישן נהוג דלא הוּוּ אזלין מצור לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דרבי יוחנן, אמרו לו: אבהתיך אפשר להו, אנן לא אפשר לן. אמר להו: כבר קיבלו אבותיכם עליהם, שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך. לכאורה יש לדחות את דברי השואל ומשיב משתי סיבות.

ראשית, הלא הראשונים פירשו את דברי ר' יוחנן "כבר קבלו אבותיכם" שמדובר על מנהג מקום ולא על מנהג אבות ממש¹⁰, ולדעת הרמב"ם ואביו רבי מימון "תורת אמך" היינו אומתך, כלומר מנהג שנהגו בו כל ישראל¹¹. ועוד יש להוסיף את דברי מהרשד"ם (חאו"ח סי' לה) שנשאל בנדון דידן, וענה:

לא מצאנו שיש להחזיק במנהג אבותיו משום אל תטוש תורת אמך אלא בדבר שיש בו נדנדוד איסור, כההיא דבני ביישן (בפסחים ג, ב), אבל ככה"ג שאין שום צד איסור פשיטא דלא שייך בזה משום אל תטוש תורת אמך. גם הגר"ע יוסף (יבי"א שם אות ז) כתב שדברי מהרשד"ם נכונים לדינא.

דברי האר"י על אודות י"ב השערים

מהרח"ו (שער הכוונות ח"א עמ' שכח) כתב:

ואמנם בעיקרי המנהגים עצמם, שיש הפרשים רבים ושינויים רבים, בעניין נוסח התפילות בעצמם... אמר לי מורי ז"ל שיש ברקיע י"ב חלונות כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבט עולה תפלתו דרך שער א' מיוחד לו. והוא סוד י"ב שערים הנז' בסוף יחזקאל... וכל שער יש לו דרך בפני עצמו, אלא ודאי מוכרח שכיון שתפילותיהם משונות, לכן צריכים שערים מיוחדים לכל שבט ושבט, כי כפי נשמות השבט ההוא, כך צריך להיות סדר תפילתו. ולכן ראוי לכל אחד

ועוד יש להקשות, על מה שכתבו שם שהרב אויערבאך הורה להקל לאדם שקשה עליו לחזור לנוסח אבותיו כי הורגל להתפלל בנוסח אחר, שרשאי להמשיך ולהתפלל בנוסח שהורגל בו (וכן נהג הרב אויערבאך עצמו), הלא מן הגמ' בפסחים הנ"ל מבואר שאפילו היכא ד"לא אפשר לן", יש לאסור לשנות מן המנהג משום "אל תטוש", וכן דייק בשו"ת הרמ"א (סי' יט ד"ה ואין לפקפק) מלשון הגמ': "שמעינן אף בשעת הדחק אין לשנות המנהג". וכן מבואר במאירי בספרו מגן אבות (ענין כ): "בני המקום שהמנהג קבוע לשם אין רשאים לשנותו כלל, ואפי' היה להם צורך בכך".

10 יעויין ברש"י בחולין (צג): "אל תטוש תורת אמך - מנהג מקומך", וכן מבואר בתוס' שם. וכן כתבו ראשונים רבים נוספים.

11 לשון רבי מימון (שריד ופליט עמ' 7-8, הוב"ד בתחומין כד, עמ' 259): "ולא יבזו במנהג האומה. וכבר אמר הנביא ע"ה: "ואל תטוש תורת אמך" - דת אומתך על תעזוב". וכן מבואר שהבין הרמב"ם (הל' מאכ"א פ"ה ה"ז), ובוה תתורץ קושיית המגיד משנה שם. וכך שמענו ממו"ר הר"ש טל בדעת הרמב"ם.

ואחד להחזיק כמנהג סדר תפילתו כמנהג אבותיו, לפי שאין איתנו יודע מי הוא משבט זה ומי הוא משבט זה... ואין תפלתו עולה למעלה אם לא בדרך הסדר ההוא.

הרב חיד"א בספרו עבודת הקודש (קשר גודל סימן יב אות ט) הביא דברי האר"י בקצרה, אך הוסיף בשמו פרט נוסף:

מנהגי שורשי התפלות אין לשנות ממנהג הקדום כי י"ב שערים כנגד י"ב שבטים ותפלות כל אחד עולה בדרך אחד, ותפלה נוסח הספרדים עולה בכל אחד מ"ב שערים (האר"י ז"ל).

עפ"י דברי החיד"א פסק הגר"ע יוסף (שם אות ח) שלא שכנזי מותר להתפלל בנוסח הספרדים, אך לספרדי אסור לכתחילה להתפלל בנוסח האשכנזים, אפילו במקום צורך כגון להיות שליח ציבור בשנת פטירת אב ואם.

אמנם יש לענ"ד להעיר בדברי קודשו, שהרי מקובלנו שאין פוסקים הלכות על פי קבלה. כלל זה נכתב על ידי הגר"ע יוסף עצמו בכמה וכמה מקומות¹². ועוד, שהרי מה שכתב הרב חיד"א בסוף דבריו שנוסח הספרדים עולה בכל אחד מ"ב השערים אינו כתוב בשער הכוונות שלפנינו, ושמה היתה לפניו גירסא שגויה. ואם נאמר שהחיד"א כתב זאת עפ"י הקבלה מדנפשיה, יש להשיב שהרי כבר כתב החיד"א בעצמו (שו"ת חיים שאל ח"ב ס"ס י) שאין לחשוש לסודות שלא גילה האריז"ל:

בכתבי הרמ"ז ז"ל שיש מקום לתקיעות אלו עפ"י הסוד שהם הכנה לתקיעות העיקריות והרבה דברים באריכות גדול. ואני בעניי איני חש לסודות שלא גילה רבינו האר"י ז"ל עצמו.

כדברי הרב חיד"א פסק גם הגר"ע יוסף בכמה מקומות (שו"ת יחוה דעת ח"א סי' א; שם ח"ה סי' ס, ועוד). ובאמת, רבים מן האחרונים הביאו את דברי האריז"ל ללא הוספת החיד"א. יתר על כן כתב הפמ"ג (סימן סח) שעפ"י המג"א שהביא להלכה את דברי האר"י הנ"ל, יהיה אסור לאשכנזי להתפלל בנוסח הספרדים, וכן פסק המשנ"ב

12 והנה הגר"ע יוסף גופיה כתב שיש לומר את כל הפיוטים שנוהגים הספרדים, ואעפ"י שהאריז"ל (שער הכוונות, עמ' שכח) אמר שאינם נכונים עפ"י האמת, לא נאמרו הדברים אלא לצנועים. וכן האריך עוד בספרו הליכות עולם (ח"ג פרשת ויצא עמ' קמו) בשם שו"ת מטה יוסף, ועוד אחרונים שחכמת האמת לא נאמרה אלא לצנועים ושהאריז"ל בעצמו לא אמר מעולם לשנות שום מנהג, וכל הנוסחאות שתיקן היו לו לעצמו ולסיעתו ההולכים בדרכיו. עש"ב. ויודענו מיעוט ערכנו מול ההר הגדול הגר"ע יוסף זצ"ל, אך "תורה היא וללמוד אני צריך". לא הבנתו לצערי מאי שנא לגבי הנוסח בניד"ד, ולמה הכא לא נאמרו הדברים למצניעים דרכיהם. ועוד יש להקשות שהרי בשו"ת יחוה דעת (ח"ב עמ' סו) כתב בענין אחר שהקבלה חלוקה על הפוסקים "ואנו אין לנו אלא דברי הפוסקים, כיון שאין בזה קפיידא לעיכובא". ע"ש. והוא הדין לניד"ד שהרי אף החיד"א בקשר גודל (שם אות י) כתב שספרדי שהתפלל בנוסח אשכנזי יצא יד"ח.

(שם). ולכן על כרחנו שסוברים שאין חילוק בין אשכנזים וספרדים. ואף היו שאמרו (לקוטי אמרים להמגיד ממעזריטש אות קלג, ועוד אחרונים) שנוסח האר"י האמיתי הוא נוסח ספרד, ולא נוסח הספרדים.

ושמא כתב זאת החיד"א להסביר איך האריז"ל עצמו נהג להתפלל עם הספרדים שהרי אבות אבותיו ממשפחת לוריא האשכנזית, ועל כך יש להשיב שהאר"י כתב שראוי לנהוג כמנהג אבותיו, אך בשעת הצורך אפשר להתפלל גם בנוסח אחר. ועוד יש לציין שהחיד"א בשו"ת יוסף אומץ (סימן כ, אות ב) כתב שהאריז"ל נהג להתפלל עם הספרדים, זולת בימים נוראים. ולפי דברי החיד"א לא מובן מאי שנא ימים נוראים משאר ימות השנה.

ואחר זמן רב שעמדנו בזה, הראונו¹³ בספר "משנת חסידים" (עמ' לד: מסכת הבריאה דערביית פרק א, אות ב-ג) לרב עמנואל חי ריקי הי"ד, אשר כתב:

ואין לשנות מנהג אבות בעיקר התפילה, לפי שחילוקי המנהגים באומחילוקי הנשמות, ולכל מנהג יש לו שורש מסילה שמורה לו למעלה להעלותו, ואין אדם נוגע במוכן לחברו. ואם לא ידע אם בנפשו הוא המנהג שתפסו אבותיו, נח לו שיתנהג במנהג המבחר שקבל הרח"ו וכוונותיו עליו מהאר"י זלה"ה, שרובו הוא על סדר תפילת הספרדים, לתקן תקון הצריך למעלה.

וכן כפל את הדברים בספרו 'חושב מחשבות' (מאמר תפילין דמרי עלמא, פרק כב, עמ' לה ע"א):

וז"ל הרב צמח, תלמידו של הרח"ו בס' זר זהב: 'מאחר שאין לנו בירור איזה מספרד ואיזה מקטלוניה וכדומה, יכול כל אדם לאחוז בסדר שכתב הרב זלה"ה שהוא היותר ברור ונכון ומסודר באמיתות'.

המעין רואה שאם אכן זה המקור לדברי החיד"א, לא הוזכר כלל שתפלת הספרדים עולה בכל 12 השערים. וצ"ע.

עוד יש להעיר, שהמג"א, ערוך השולחן והמשנ"ב (סימן סח) פירשו שהאר"י מדבר על איסור לשנות ממנהג המקום ולא ממנהג הוריו ממש, וזו לשון המגן אברהם:

אמנם המנהגים שנהגו בשרשי התפלה אין לשנות ממנהג מקומו כי י"ב שערים בשמים נגד י"ב שבטים, וכל שבט יש לו שער ומנהג לבד מה שנזכר בגמרא שוה לכל.

עפ"י דבריהם מובן איך שינה האריז"ל מנוסח אבותיו כשהתפלל עם הספרדים, שהרי כל 'האיסור' הוא לשנות ממנהג המקום. לפי הבנת אחרונים אלו, אם יתפלל ספרדי בבית כנסת אשכנזי בנוסח הספרדים, לא רק שלא קיים דברי האר"י, אלא עבר

13 תודתנו להרה"ג משה צוריאלי שליט"א.

על דבריו שהרי שינה מנוסח המקום. אמנם פשט לשון האר"י מורה שכוונתו לאבות ממש ולא למנהג מקום.

עוד בה, אף על פי שמהרח"ו לא ציטט את דברי הירושלמי הנ"ל, משמע שכוונת האר"י היתה לתת טעם רוחני לירושלמי, ולא חידש דין מדנפשיה. וכן משמע מדברי המג"א הנ"ל שהביא את דברי האר"י בסמוך לדברי הירושלמי, וכן מבואר בספר מעבר יבוק (שפתי צדק פרק לא):

והנה לכל אחד משנים עשר שבטי ישראל יש חלון... ולכן אין לשנות מטבע תפלתו שלימדוהו אבותיו, שכל המשנה ידו על התחתונה, וכבר אמרו בירושלמי, שלח להו ר' יוסי אע"פ ששלחנו לכם סדר מועדות, פי' בתפילות, אל תשנו ממנהג אבותיכם נוחי נפש.

אם כנים הדברים, נמצא שאין חילוק בדיו בין אשכנזים וספרדים. ועוד נמצא, שלא חששו לדבריו, שהרי הגאון רבי נתן אדלר והגאון ההפלאה עשו מעשה רב ושינו מנוסח אבותיהם לנוסח הספרדים, וידוע שחלק ממגורשי ספרד גלו לארצות האשכנזים, והחלו לנהוג כקהילתם החדשה. ויש עוד להעיר שמהרח"ו כתב (שער הכוונות, שם) על כמה פיוטים שהאר"י אמר שאינם נכונים עפ"י האמת ושאין יודעים מה שהם אומרים, ולכן האריז"ל לא אמרם. ואע"פ שכתב דברים חריפים כנגד הפיוטים הנ"ל, העיד בנו מהר"ש ויטאל שכשהיה מהרח"ו שליח ציבור היה אומר כל הפיוטים משום שמנהג של ישראל תורה.

דברי האבודרהם והבית יוסף

בראשית דברינו הבאנו את מחלוקת הראשונים אם מותר לשנות מנוסח שתקנו חז"ל. ציינו כי השולחן ערוך לא פסק במחלוקת זו, אך מדבריו בבית יוסף (סוף סי' קיג) מבואר שאין קפידא לשנות מנוסח אחד למשנהו, אם לכולם יש על מה שיסמוכו:

כתב ה"ר דוד אבודרהם: יש אנשים שמנו התיבות שיש בכל ברכה וברכה מי"ח, והביאו פסוקים על כל ברכה מענינה שעולין תיבותיהן כמנין תיבות הברכה. וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה, ואח"כ נראה לי שאין לו יסוד ולא שורש, כי לא תמצא מקום בעולם שאומרים י"ח בענין אחד תיבה בתיבה. אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין, וא"כ המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאו ולא לזולתו, ולמה נטריח על הסופרים לכתבו.

נראה ברור שלדבריהם אין כל קפידא אם, לדוגמה, יאמר אדם בתפילתו: "חכמה בינה ודעת" או "דעה בינה והשכל", משום שכל נוסח יש לו על מה לסמוך ואין להקפיד על כך.

מדרש על חשיבות האחדות בעם ישראל

ולסיום, אע"פ שכמובן חס וחלילה לקבוע הלכה עפ"י טעמים מוסריים או מחשבתיים בלבד, יש להוסיף שיש כאן צד של חילול השם, שענינו הרואות ויכוחים רבים ותחושת נתק בין העדות השונות, ופעמים רבות שאלו לא מתחתנים עם אלו. נראה שהפרדת בתי הכנסת בהחלט מוסיפה לניכור, שהרי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות (ספר החינוך מצוה טז). ולעומת זאת אצל אחינו התועים מדרך התורה, כבר אין כמעט זכר לניכור זה.

האריז"ל (טעמי המצוות; פרשת שופטים) הביא מדרש חז"ל (ואינו מצוי אצלנו לכאורה):

אמרו רבותינו ז"ל ששאלו מלאכי השרת לקב"ה (בשעת החורבן) רבש"ע, כתבת בתורתך ושפך את דמו וכסהו בעפר, וכאן כתיב שפכו דמם כמים, כי דמה בתוכה וגו'. כתבת בתורתך אותו ואת בנו לא תשחטו ביום א', וכאן כתיב הבנים נשחטים וכו'. כתבת בתורתך וצוה הכהן ופנו את הבית, וכאן וישרפו בית האלוקים וכל כלי מחמדיה ולהשחית. אמר להם הקב"ה כלום יש שלום בעולם, הואיל ואין שלום אין כלום.

והוסיף האריז"ל לפרש:

וכל זאת רמזה לנו התורה בפסוק הזה, כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם היינו ושפך את דמו וכו'. בין דין לדין היינו אותו ואת בנו כנ"ל. ובין נגע לנגע, היינו וצוה הכהן וכו' כנ"ל. והתשובה לכל זה, דברי ריבות בשערך, שעל ידי המריבות והעדר השלום שבהם גורם לכל זה. ומסיים וקמת ועלית אל המקום, שעל ידי ירושלים עיר שחבורה לה יחדיו, שבה נעשו כל ישראל חברים, ועל ידי התורה, יתאחדו ויתווך ביניהם השלום.

ובהקשר זה ראוי להביא את דברי הקרן אורה (תענית ל ע"ב) שביאר מדוע חז"ל תיקנו יו"ט ביום שהותרו השבטים לבוא זה בזה:

יום שהותרו שבטים לבא זה בזה, **כי המעלה היותר גדולה לקיום ישראל בארץ הקודש הוא בהיות ישראל כולם באחדות אחת**, כמו שנאמר (דה"א יז, כא) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ, על כן נעשה בו טובה והותרו שבטים לבא זה בזה, ושבת בנימין הותר לבא בקהל. **וזו סגולה גדולה להשראת שכינתו יתברך בתוכנו בהיות י"ב שבטי יה באחדות**, שמבואר בזוהר הקדוש (ח"ב רכ"ט ע"ב) על י"ב האבנים אשר שם יעקב אבינו מראשותיו וכאשר נתאחדו כולם אז אמר אין זה כי אם בית אלהים כו'.

להלכה

א. יש להחמיר ולאסור להוסיף מילים או לגרוע מן הנוסח שתיקנו לנו חז"ל בברכות. בתפילת שמונה עשרה מותר להוסיף בכל ברכה וברכה מהברכות האמצעיות מליבו (רמב"ם תפילה פ"ו ה"ב; שו"ע או"ח סי' קיט סע' א), אך אסור לגרוע מן הנוסח שתיקנו חז"ל.

ב. מותר לשנות מנוסח של עדה אחת לנוסח של עדה אחרת כשעוברים ממקום למקום, כיוון שלכל נוסח ונוסח יש על מה שיסמוך. וכך נהגו למעשה אבותינו בכל הדורות.

ג. אדם שגדל ללא תורה ומצוות ולא הורגל בשום נוסח, וכעת זכה לשוב לצור מחצבתו, ברור שאינו צריך להתפלל דווקא בנוסח שהתפללו אבות אבותיו.

ד. לאור הנ"ל, אין מניעה לקהילה להתפלל בנוסח אחד שייקבע עפ"י רוב בני הקהילה או רב הקהילה וכיו"ב, וכן רשאים לקבוע שנוסח התפילה משתנה עפ"י שליח הציבור.

ה. אם רוצה להיות שליח ציבור בבית כנסת, עליו להתפלל דווקא בנוסח המקום ולא בנוסח שהורגל בו, אלא אם כן אין נוסח קבוע בבית הכנסת.

ויכתוב משה את מוצאיהם למסעיהם על פי ה' ואלה מסעיהם למוצאיהם (לג, ב). צריך לדקדק שינוי הלשון. מתחילה כתיב 'מוצאיהם' ואחר כך 'למסעיהם', ואחר כך הקדים 'מסעיהם למוצאיהם!' ונראה, כי מודעת זאת שכל המסעות שנסעו בני ישראל במדבר הגדול והנורא, מאת ה' היתה זאת לברר נצוצות הקדושים שנפלו שם בקליפות ולהוציא בלעו מפיו. והוא הטעם שהיו ישראל חונים במקום אחד זמן רב ובמקום אחר זמן מועט, שהוא כפי מה שהיה צריך לברר הניצוצות שבמקום ההוא... והנה במ"ב המסעות שנסעו בני ישראל כתיב ויחנו בחרדה וכו', ויחנו במתקה וכו', ויחנו בהר שפר, כלומר כשהיו ישראל חונים באיזה מקום שהיה שם יראות רעות רחמנא ליצלן אזי היו עובדים להשם יתברך ביראת הרוממות לירא מפני פחדו והדר גאווה, וזהו 'ויחנו בחרדה' - מידת היראה, שהיו צריכין לעבוד הבורא במקום ההוא במדת היראה. וכשהיו חונים באיזה מקום שהיה שם אהבות רעות שנפלו שם מהשבירה כידוע, היו צריכין לעבוד השם יתברך במדת האהבה אמיתית, וזו 'ויחנו במתקה' - מידת אהבה. וכן 'ויחנו בהר שפר' היא מדת התפארות. ובזה היו מעלים כל הניצוצות שנפלו שם, והעלו אותם לשרשן למקום הקדושה, וזו היתה עיקר נסיעתם במדבר. וזהו ויכתוב משה את 'מוצאיהם', הוא העלאת הניצוצות שהוציאו ממקום הקליפות, למסעיהם על פי ה', כלומר זאת היתה מאת ה' על ידי 'מסעיהם'. 'ואלה מסעיהם', כלומר אלה המסעות שנסעו ישראל במדבר, הודיע לנו הכתוב שעיקר נסיעתם היתה 'למוצאיהם', להוציא הניצוצות ולהעלותם למקור הקדושה.

(קדושת לוי במדבר פרשת מסעי)